

Ziekenzalving volgens het canoniek recht

Olav Boelens*

Intro

De geschiedenis over dit sacrament is niet glashelder. De kerkhistoricus Plöchl schrijft er erg weinig over en er zijn nog steeds diverse meningen over de oorsprong en vorm van dit sacrament.

Het sacrament van de ziekenzalving wordt ook wel Heilig Oliesel genoemd en heette vroeger Laatste zalving. Deze benaming sproot voort uit het feit dat deze zalving toegediend werd aan hen die zich in stervensgevaar bevonden.

Het sacrament is gebaseerd op de brief van Jacobus. Jacobus schrijft: "Is iemand van u ziek, laat hij de oudsten (priesters) van de Kerk roepen, opdat zij over hem een gebed uitspreken en hem met olie zalven in de naam van de Heer. En het gelovige gebed zal de zieke redden, en de Heer zal hem oprichten; indien hij zonden heeft gedaan, ze zullen hem vergeven zijn."¹

Het sacrament van de ziekenzalving is dus een genade waardoor ook zonden vergeven kunnen worden indien de ziekte de mens onmogelijk maakt om de zonden in een persoonlijke biecht te belijden.

In de *Codex* van 1917 was bepaald, dat het H. Oliesel bediend kon worden aan een gedoopte die tengevolge van ziekte of ouderdom in stervensgevaar verkeert.² Echter het Tweede Vaticaans Concilie veranderde deze opvatting en bepaalde: "Het 'laatste oliesel', dat ook en beter 'zalving van de zieken' kan worden genoemd, is niet uitsluitend het sacrament van degenen die in uiterste stervensgevaar verkeren. De geschikte tijd om het te ontvangen is dan ook reeds aanwezig, wanneer een gelovige door ziekte of ouderdom in levensgevaar begint te komen."³ In de huidige *Codex* van 1983 is dit dan ook opgenomen.⁴

Materie en vorm

In de huidige openingscanon betreffende het sacrament van de ziekenzalving zien we bovenstaande elementen terug. De ziekenzalving richt de zieke op en redt hem / haar. De materie is het zalven met olie en de vorm is het uitspreken van de woorden die in de liturgische boeken zijn voorgeschreven. In de huidige canon wordt ten aanzien van de materie enkel gesproken over olie (*oleo*) en niet meer over olijfolie (*oleo olivarium*), zoals gebeurde in de openingscanon over de Laatste zalving uit de *Codex* van 1917.⁵

Deze verandering is mogelijk gemaakt door Paus Paulus VI. Hij schreef als volgt over de olie: 'Sinds olijfolie, welke was voorgeschreven tot nu voor een geldige viering van het sacrament, niet of moeilijk verkrijgbaar is in sommige delen van de wereld, hebben wij gedecreteerd, op verzoek van een aantal bisschoppen, dat van nu af aan, gezien de omstandigheden, een andere olie gebruikt kan worden, indien het uit planten is bereid en gelijkend aan olijfolie is.'⁶ Dit is opgenomen in de huidige

* Docent Canoniek Recht aan de FKT aan de Universiteit Tilburg.

¹ Jacobus 5, 14-15.

² Canon 940 § 1 CIC/1917.

³ Constitutie *Sacrosanctum Concilium* (4 december 1963) in nummer 73.

⁴ Zie c. 1004 § 1. Het Viaticum hier en tegen is wel bedoeld voor gedoopten in stervensgevaar (vergelijk de cc. 921-922).

⁵ Canon 937 CIC/1917.

⁶ In Apostolische Constitutie *Sacram unctioem infirmorum* van 30 november 1972; vertaling auteur. Zie voor de Latijnse tekst AAS 65 (1973), 5-9.

Codex: "Hij het toedienen van sacramenten waarbij heilige oliën aangewend moeten worden, moet de bedienaar oliën gebruiken uit olijven of andere planten geperst ...".⁷

De geëigende vorm luidt vertaald aldus: 'Door deze heilige zalving helpt de Heer jou in zijn rijke barmhartigheid met de kracht van de Heilige Geest, hij redt jou en richt jou op doordat hij jou van de zonden bevrijdt.'⁸

Viering

De olie, die gebruikt wordt bij de ziekenzalving gezegend moet zijn.⁹ Deze zegening wordt normaliter gedaan door de Bisschop op Witte Donderdag. Tevens kunnen degenen die door het recht met de diocesane Bisschop gelijkgesteld worden deze zegening verrichten.¹⁰ Degenen die door het recht gelijk gesteld worden aan een diocesane Bisschop zijn: leiders van een territoriale prelatur (deze leider heet dan een Prelaat) of een territoriale abdij (de leider heet hier een Abt); een apostolische Vicaris, apostolische Prefect of een apostolisch Administrator. Tenslotte kunnen alle priesters in geval van noodzakelijkheid in de viering van het sacrament zelf de olie zegenen.¹¹

In tegenstelling tot de vorige *Codex* wordt in de huidige *Codex* niet meer bepaald waar de olie bewaard moet worden. Vroeger was dit op een waardige plaats in de kerk. In geval van noodzakelijkheid kon, na toestemming van de Ordinaris, de Heilige olie ook in huis bewaard worden.¹²

De wijze van zalving is in de loop der tijd ook veranderd. Tot 1917 bestond de volledige zalving uit het zalven van de ogen, oren, neus, handen, voeten en lendenen. In de CIC/1917 werd de zalving van de lendenen verboden.¹³ De zalving van de voeten mocht destijds al om billijke reden worden nagelaten.¹⁴

De huidige *Codex* komt overeen met de oude canon uit de CIC van 1917.¹⁵ De zalvingen moeten zorgvuldig verricht worden met de woorden zoals voorgeschreven staat in de liturgische boeken. In geval van noodzakelijkheid volstaat één zalving op het voorhoofd of op een ander lichaamsdeel. Hierbij dient wel de volledige formule worden uitgesproken.¹⁶

Tevens wordt gesproken over de manier waarop de zalving toegediend moet worden.¹⁷ De bedienaar doet dit met de eigen hand, tenzij een ernstige reden het gebruik van een instrument raadzaam maakt. Dit is in het geval van besmettelijke ziekten.

De zielzorgers en tevens de nabestaanden van de zieke zijn verantwoordelijk voor het feit dat de zieke de ziekenzalving op gepaste tijd ontvangt.¹⁸ De gepaste tijd is in navolging van Vaticanum II dus niet enkel stervensgevaar, maar wanneer de gelovige door ziekte of ouderdom in levensgevaar **begint** te

⁷ Te weten in c. 847.

⁸ Romeins Ritueel: "Per istam sanctam unctionem et suam piissimam misericordiam adiuvet te Dominus gratia Spiritus Sancti, ut a peccatis liberum te salvet atque propitius allevet."

⁹ Zie c. 999.

¹⁰ Canon 999, 1°.

¹¹ Vergelijk de canones 370-371. Deze canon is een verruiming ten aanzien van de oude discipline. In de *Codex* van 1917 werd namelijk in c. 945 bepaald dat de Bisschop de olijfolie zegende of een priester die de bevoegdheid tot zegenen had verkregen van de Apostolische Stoel.

¹² Canon 946 CIC/1917 in combinatie met c. c. 735 CIC/1917.

¹³ Canon 947 § 2 /1917.

¹⁴ Vergelijk c. 943 § 3 CIC/1917.

¹⁵ Canon 1000 § 1.

¹⁶ De vroegere toevoeging dat als de noodzakelijkheid ophoudt te bestaan de andere zalvingen alsnog gesuppleerd dienden te worden is verwijderd uit deze paragraaf.

¹⁷ Canon 1000 § 2.

¹⁸ Zie c. 1001.

komen. De *Codex* ssschrijft niet over een plicht van de zieke gelovige, om het sacrament voor zich zelf te vragen. Maar aangezien een gelovige recht op sacramenten heeft staat de zieke niets in de weg om dit natuurlijk wel te doen.

In de *Codex* van 1917 was een individuele toediening van het sacrament van de ziekenzalving de enige vorm van toediening van het sacrament. In de *Codex* van 1983 is echter nu ook een gemeenschappelijke viering van de ziekenzalving mogelijk gemaakt. De zieken dienen wel naar behoren voorbereid te zijn en de juiste gesteldheid bezitten. De diocesane Bisschop is verantwoordelijk om voorschriften voor zo'n viering op te stellen.¹⁹

Dat de diocesane Bisschop verantwoordelijk is voor de voorschriften is een logisch gevolg uit het feit dat de diocesane Bisschop de leider, bevorderaar en behoeder is van het gehele liturgische leven in zijn toevertrouwde Kerk.²⁰ Voor zo'n gemeenschappelijke viering is het aan te raden om het aantal zieken overzichtelijk te houden. Tevens wordt natuurlijk de zalving van de zieke wel individueel gepraktiseerd.

Bedienaar

Slechts één canon handelt over de bedienaar van het sacrament van de ziekenzalving.²¹ In de eerste paragraaf wordt gesteld dat de priester en die alleen (*omnis et solus*) geldig (*valide*) de ziekenzalving toedient. In een Amerikaans commentaar wordt gesproken over het feit dat in de laatste fase van de Codexherziening gepoogd is om de woorden "valide" en "omnis et solus" te verwijderen. Drie redenen werden hiervoor aangevoerd:

- 1) Er is voor deze regel geen historische grond aan te voeren, in ieder geval niet voor de eerste acht eeuwen.
- 2) Het Romeinse Rituaal refereert niet aan de geldigheid in deze connectie.
- 3) Het Concilie van Trente sprak zich bij de vierde anathema sit bij de ziekenzalving door niet-sacerdotes niet uit over de geldigheid.²²

Dit voorstel heeft het destijds niet gehaald. Dit betekent dat dus enkel priesters (en dus ook bisschoppen) geldig de ziekenzalving toedienen. Indien diakens de ziekenzalving toedienen is het sacrament **ongeldig**. Het Münsterischer Kommentar noemt deze bepaling een positief kerkrechtelijke bepaling op grond van het feit dat er geen dogmatische beslissing over gevallen is.²³

De *Codex* bepaalt dat alle priesters die de zielzorg uitoefenen de plicht en het recht hebben om de ziekenzalving toe te dienen aan de gelovigen die aan hun pastorale verantwoordelijkheid zijn toevertrouwd.²⁴ Dit geldt dus bijvoorbeeld expliciet de pastoor. In c. 530 worden de de taken die in het bijzonder zijn toevertrouwd aan de pastoor benoemd. Een van die taken die benoemd worden is de toediening van het Viaticum en de ziekenzalving.²⁵

¹⁹ Canon 1002). Deze canon is overigens pas laat toegevoegd, want in het schema van 1975 ontbreekt deze canon nog.

²⁰ Zie c. 835 § 1.

²¹ Te weten c. 1003.

²² "Si quis dixerit, presbyteros Ecclesiae, quos beatus Iacobus adducendos esse ad infirmum inungendum hortatur, non esse sacerdotes ab episcopo ordinatos, sed aetate seniores in quavis communitate, ob idque proprium extremae unctionis ministrum non esse solum sacerdotum: anthema sit, 14e zitting, 25 november 1551, Denzinger, 31e editio, nr. 929.

²³ "Mit der Festlegung, daß nur inhaber der Priesterweihe die Krankensalbung gültig spenden, gibt 1003 eine positiv-rechtliche Anordnung wieder. Eine dogmatische Vorentscheidung in diesem Sinne besteht nicht." K. Lüdicke, in *Münsterischer Kommentar zum CIC*, 1003, 1.

²⁴ Canon 1003 § 2.

²⁵ Canon 530, 3°. In deze c. 530, 3° wordt tevens verwezen naar c. 1003 §§ 2-3. In tegenstelling tot een kerkelijk huwelijk, die niet zomaar zonder delegatie door elke priester in een parochiekerk of kapel geassisteerd kan worden, is het om een

Tenslotte de derde paragraaf van c. 1003. Opdat elke priester in geval van noodzakelijkheid het sacrament van de ziekenzalving kan toedienen, is het hem toegestaan om gezegende olie bij zich te dragen.²⁶

Ontvangers van de ziekenzalving

Vier canones behandelen degenen die het sacrament van de ziekenzalving kunnen of moeten ontvangen.²⁷ Allereerst wordt gesteld dat elke gelovige die tot het gebruik van het verstand gekomen tengevolge van ziekte of ouderdom in levensgevaar geraakt de ziekenzalving mag ontvangen.

Het woord geraakt (incipit versari) geeft aan dat het sacrament van de ziekenzalving niet enkel bij acuut levensgevaar toegediend mag worden, maar al eerder. Wat betreft de leeftijd van de gelovige is dit vanaf zeven jaar, als gevolg van de gehanteerde woorden 'tot gebruik van het verstand gekomen'. Immers de *Codex* veronderstelt dit gegeven vanaf het voltooien van het zevende levensjaar.²⁸ Voor verstandelijk gehandicapten is niet expliciet een regel vastgesteld. Maar in het licht van de tekst "Bij twijfel en of de ziekte tot gebruik van verstand gekomen is," past hierbij geen kleinzieligheid.²⁹

Wat betreft kinderen onder de zeven jaar, die dus nog niet tot het verstand gekomen zijn, kan gezegd worden dat ze nog niet hebben kunnen zondigen, zodat ze dus ook geen kwijtschelding nodig hebben. Dit is overeenstemming met de bepaling rondom de biecht, die gedoopten vanaf het gebruik van het verstand verplicht om eenmaal per jaar te biechten.³⁰

Het sacrament van de ziekenzalving kan herhaald worden indien:
de zieke beter geworden is en opnieuw door een ernstige ziekte getroffen wordt;
of het gevaar ernstiger geworden is tijdens dezelfde ziekte.³¹

Deze bepaling is een accentverschuiving ten aanzien van de oude *Codex* uit 1917. Daar werd namelijk gesteld dat de ziekenzalving in het algemeen niet herhaald kon worden tijdens dezelfde ziekte. Het mocht wel als de zieke genezen was en vervolgens weer in stervensgevaar kwam.³² Deze accentverschuiving is begrijpelijk aangezien de toediening van het sacrament eerder een ondersteuning is geworden voor de zieke dan een laatste kwijtschelding van zonden bij

verantwoorde reden wel geoorloofd dat een andere priester - dan degene die de zielzorg is opgedragen - het sacrament van de ziekenzalving toedient. Hierbij moet tenminste verondersteld worden dat de priester met de toegewezen taak van zielzorg toestemming geeft. Zou later blijken dat die toestemming ontbreekt, maakt dit de toediening van het sacrament niet ongeldig, maar wel ongeoorloofd. Ook de toediening van het sacrament door een priester die gestraft is door een censuur, maakt de toediening niet ongeldig, maar slechts ongeoorloofd.

²⁶ Canon 1003 § 3. Deze regel is een verandering ten opzicht van de oude *Codex*. In de *Codex* van 1917 mocht de heilige olie slechts in de Kerk of bij bepaalde voorwaarden in een privéhuus bewaard worden (cc. 735 en 946 CIC/1917). Deze verandering van de regel stamt uit 1965, alwaar de bisschop priesters kon toestaan om de olie voor de ziekenzalving bij zich te dragen (decreet *Pientissima Mater Ecclesia* van 4 maart 1965, gepubliceerd in de *AAS* 57 (1965): 409). Overigens is deze regel niet meer zo urgent als in 1965. Immers als de priester geen gezegende olie bij zich draagt en er doet zich een geval van noodzakelijkheid voor, mag hij conform c. 999, 2°, iedere plantaardige olie zelf zegenen voor de toediening van het sacrament.

²⁷ De canones 1004-1007.

²⁸ Zie c. 97 § 2.

²⁹ Zie ook K. Lüdicke, in *Münsterischer Kommentar zum CIC*, 1004, 3 (Stand: 1. Erf.-Lfg. August 1985).

³⁰ Zie c. 989.

³¹ Canon 1004 § 2.

³² Zie c. 940 § 2/1917.

stervensgevaar.

Twijfel over toediening

In bepaalde gevallen kunnen er vragen bestaan of het sacrament nog wel toegediend kan worden. Bij twijfel of de zieke tot het gebruik van verstand gekomen is: of dat hij levensgevaarlijk ziek óf dood is, dient het sacrament van de ziekenzalving toegediend te worden.³³ De toediening van het sacrament is volgens deze canon dus een volwaardige toediening. In de *Codex* van 1917 werd nog gesproken over een toediening onder voorwaarde in genoemde gevallen.³⁴ De toediening van het sacrament geschiedde dan met de woorden ‘*si capax*’ (indien je capabel bent, ofwel het gebruik van het verstand bezit(te)) ofwel met de woorden ‘*si vivis*’ (indien je leeft). Deze toediening onder voorwaarde is nu dus vervallen. Dit is ook mogelijk aangezien het sacrament van de ziekenzalving geen merkteken inprent en dus herhaald kan worden. Indien het dus echter zeker is dat de zieke gestorven is, of dat de zieke nooit tot het gebruik van het verstand gekomen is, dient het sacrament niet toegediend te worden.

Normaliter vraagt de gedoopte zelf om een sacrament. In het geval van ziekte kan het echter voorkomen, dat de vraag om de ziekenzalving nog niet positief gesteld is en dat de zieke in coma geraakt en niet meer zelf om het sacrament kan vragen. Voor deze gevallen regelt de *Codex* ook de toediening.³⁵ Deze stelt dat aan zieken die, toen ze over het gebruik van vermogens beschikten, tenminste ‘impliciet’ om het sacrament gevraagd hebben, het sacrament toegediend moet worden. Het woordje ‘impliciet’ duidt hier op de houding en de handelswijze van de zieke gedoopte. Indien de houding en handelswijze duidt op een leven met sacramenten, kan in geval van coma (of anderszins waarbij de zieke niet zelf meer om de ziekenzalving kan vragen) het sacrament toegediend worden.

Toediening bij zondaars?

Het hoofdstuk over het sacrament van de ziekenzalving sluit af met een canon die regelt dat aan christengelovigen die halsstarrig volharden in een zware zonde die publiek bekend is de ziekenzalving niet toegediend mag worden.³⁶ De vroegere *Codex* kende hier nog een mogelijkheid dat bij twijfel hierover het sacrament onder voorwaarde toegediend mocht worden.³⁷ Dit is dus niet meer opgenomen.

De huidige canon kent enkele afbakeningen voor het niet toedienen van het sacrament. Allereerst moet een gedoopte halsstarrig volharden in een zware zonde. Dit betekent dat de gedoopte gemaand moet zijn om zich te bekeren! Deze vermaning mag niet in de publieke viering geschieden, maar via pastoraal gesprek.

Ten tweede moet de zware zonde publiek bekend zijn. Dit is het geval bij alle opgelegde straffen (via de kerkelijke rechtbank of via de Bisschop). Het is in principe ook mogelijk bij een censuur van rechtswege (*latae sententiae*) indien de gedoopte publiekelijk de verboden handeling verricht. Een zware zonde is in ieder geval niet publiek bekend, indien dit louter in een biechtgesprek ter sprake is gekomen.

Ten derde moet het een zware zonde zijn (*gravi peccatio*).

³³ Canon 1005.

³⁴ Canon 941/1917.

³⁵ Zie c. 1006.

³⁶ Canon 1007.

³⁷ Canon 942/1917.

Het probleem bij dit laatste punt is dat het begrip zware zonde niet bepaald wordt in de *Codex*. Dit gebeurt wel in de *Katechismus*.

In de *Katechismus* wordt in nummer 1857 de doodzonde een zonde genoemd, die een zwaarwegende materie betreft.

Nummer 1858 van de Catechismus schrijft dat zwaarwegende materie zaken zijn die in de tien geboden worden genoemd, zoals Jezus ze doorverteld heeft (Mc 10,19). Dit zijn dan in ieder geval doden; echtbreuk; stelen; vals getuigen en oneerbaar gedrag tegen ouders.

Nummer 1859 verlangt dat de zware zonde met volle kennis en volledige instemming geschiedt.

Kennis veronderstelt dat men weet heeft van het zondige karakter van de daad en van de strijdigheid met de wet van God. Volledige instemming veronderstelt een voldoende vrije instemming om de persoonlijke keuze te kunnen maken de daad te begaan. Iemand die gedwongen wordt met een pistool op zijn slaap heeft geen volledige vrije instemming. Indien de kennis aanwezig is en de persoon wendt onwetendheid voor omtrent de zondigheid van de daad wordt het vrijwillige karakter van de zonde juist weer vergroot.

Een voorbeeld van een zware zonde volgens de katholieke leer is bijvoorbeeld een tweede huwelijk na enkel een burgerlijke scheiding. In principe zijn de betrokken gedoopten bekend dat zij dan in zware zonde leven vanwege diverse teksten uit het Vaticaan. Ook is het huwelijk publiek bekend, aangezien het civiele huwelijk in principale publiek is.

Maar ook dient goed gekeken te worden of c. 1007 in werking kan treden. Een katholiek gedoopte, die in het eerste huwelijk getrouwd is geweest met een ongedoopte kan in de veronderstelling leven dat zo'n huwelijk na burgerlijke scheiding ook voor de kerk definitief ten einde is, aangezien het een ongedoopte betrof. In dit geval kan kennis over de zondigheid van het aangaan van een tweede huwelijk, zonder nietigverklaring van het eerste, ontbreken. Echter ook indien de kennis van de zondigheid wel aanwezig is bij de gedoopte, moet de betrokkene allereerst gemaand worden tot inkeer alvorens c. 1007 in werking kan treden.

Aangezien Vaticanum II stelt dat geloof een gewetenszaak is, omdat het geweten de zetel van het geloof is, ontrekt het geloof zich ook gedeeltelijk aan een volle canonieke controle. De vraag is in hoeverre een gedoopte een zware zonde begaat, indien hij/zij een tweede huwelijk aangaat met als doel een goede verzorging van de kinderen. En dus niet zo zeer vanwege de echtbreuk zelf. Feit is in ieder geval dat hertrouwd gescheidenen niet specifiek in de *Codex* genoemd worden als gedoopten die in zware zonde leven.

Zowel voor c. 1007 - alsmede c. 915 waar dezelfde termen gebruikt worden voor het ontvangen van de eucharistie - blijft het voor de desbetreffende pastoor veelal een afweging waarbij de actuele interpretatie een rol zal spelen. In deze kwestie kan nog gewezen worden op een onderscheid van interpretatie op drie niveaus: categoriaal, personalistisch en communiaal.

Bij een categoriale interpretatie ligt het accent op de zwaarwegende materie. Dus: 'iemand die zo en zo handelt' wordt uitgesloten. Men kan deze interpretatie vrij objectief noemen. In een personalistische interpretatie domineert de eigen opvatting van de gelovige. Kortom: vooral het gewetensaspect speelt een rol. Deze interpretatie kan subjectief genoemd worden. Een communale interpretatie beschouwt de kwestie vanuit de gemeenschap. De vraag wordt: wat vindt de gemeenschap ervan? Hier kan een verschuiving plaatsvinden van wat de Kerk als instituut als zware zonde beschouwt en wat een plaatselijke gemeenschap als zware zonde ervaart.